

СЕКЦІЯ 5. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.92

**ВНУТРІШНІ І ЗОВНІШНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ
І РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО Я ЯК СКЛАДОВОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ**

Агаркова А.І., аспірант
кафедри практичної психології
Класичний приватний університет

У роботі виокремлено внутрішні і зовнішні механізми формування і розвитку соціального Я як складової Я-концепції. Визначено, що соціальне Я в структурі Я-концепції з одного боку, представлено як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значимих інших соціального образу Я. Серед зовнішніх механізмів формування і розвитку соціального Я виділено: соціалізацію особистості, соціальну взаємодію і міжособистісне спілкування, вплив референтної групи або соціальної ситуації; серед внутрішніх механізмів – ідентифікацію, самоатрибуцію, рефлексію, соціальне порівняння, інтеріоризацію.

Ключові слова: Я-концепція, соціальне Я, соціалізація, ідентифікація, рефлексія.

В работе выделены внутренние и внешние механизмы социального Я как составляющей Я-концепции. Социальное Я в структуре Я-концепции с одной стороны, представлено как система осознаваемых личностью идентификаций, социальных ролей, установок и ценностей, а с другой – как совокупность представлений о себе, полученных через опыт и интерпретацию влияния окружающей среды, то есть оценки значимых других социального образа Я. Среди внешних механизмов формирования и развития социального Я выделено: социализацию личности, социальное взаимодействие и межличностное общение, влияние референтной группы или социальной ситуации; среди внутренних механизмов – идентификацию, самоатрибуцию, рефлексию, социальное сравнение, интериоризацию.

Ключевые слова: Я-концепция, социальное Я, социализация, идентификация, рефлексия.

Agarkova A.I. INTERNAL AND EXTERNAL MECHANISMS FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SOCIAL AS A COMPONENT I-CONCEPT

In this work, the internal and external mechanisms of the social self are identified as a component of the self-concept. The social self in the structure of the self-concept on the one hand is represented as a system of identifiable identities, social roles, attitudes and values recognized by the individual, and on the other – as a set of self-representations obtained through experience and interpretation of the influence of the environment, that is, evaluating meaningful other social images I. Among the external mechanisms of the formation and development of the social self, socialization of the individual, social interaction and interpersonal communication, the influence of the reference group or the social situation are singled out; Among internal mechanisms – identification, self-attribution, reflection, social comparison, interiorization.

Key words: I-concept, social self, socialization, identification, reflection.

Постановка проблеми. Визначення поняття і сутності соціального Я можливе в рамках розуміння його як складової Я-концепції. Я-концепція та її компоненти виступають об'єктами міждисциплінарних досліджень. В науковій літературі існують різні підходи до вивчення Я-концепції, що з одного боку, дозволяє виявити її різні компоненти, а з іншої – ускладнює визначення даного феномену і виявлення конкретного змісту даного поняття. Актуальною науковою проблемою є виокремлення особливостей соціального Я як складової Я-концепції і механізмів формування і розвитку соціального Я.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема Я-концепції і соціального

Я як її складової досліджувалася багатьма вітчизняними і закордонними вченими. На сьогодні в психології виокремилися три основні підходи до тлумачення поняття Я-концепції та розуміння її феноменології: гуманістичний підхід (Р. Бернс, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкл та ін.); психодинамічний підхід (Е. Берн, Дж. Марсія, Г. Саллівен, А. Фрейд, Е. Фром, К. Хорні та ін.); інтеракціоністський підхід (В. Вундт, Н. Грот, П. Жане, Ч. Кулі, Т. Ліппс, Дж. Мід та ін.).

На даний час накопичений великий масив фундаментальних наукових праць, присвячених вивченню Я-концепції як психічного утворення особистості та аналізу його структурних складових (Б. Ананьєв, Л. Віготський, І. Кон, О. Леонтьєв, В. Мерлін,

А. Налчаджян, А. Петровський, А. Спіркін, В. Столін, І. Чеснокова, В. Ядов М. Ярошевський та ін.). Серед останніх досліджень з проблематики Я-концепції особистості і соціального Я як її складової виділяються роботи таких українських вчених, як: І. Андрійчук, О. Васильченко, Н. Давидюк, Н. Жигайло, Є. Калюжна, С. Кузікова, Я. Мацегора, Ю. Матвеев, Н. Тавровецька, О. Шибрук та інші. Однак праць щодо комплексного аналізу теоретичних підходів щодо виділення внутрішніх і зовнішніх механізмів формування і розвитку соціального Я на сьогодні небагато, що свідчить про актуальність наукової проблеми дослідження.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у виокремленні основних внутрішніх і зовнішніх механізмів формування і розвитку соціального Я як складової Я-концепції.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасній психологічній науці немає єдиного трактування поняття «Я-концепція» і уявлень про структуру даного феномену. Проведений аналіз літературних джерел дозволив виявити відсутність єдиного трактування поняття Я-концепції. Наприклад, К. Роджерс вважав, що Я-концепція – це «організована і доступна усвідомленню структура уявлень про себе, яка включає уявлення про власні характеристики і можливості, уявлення про себе по відношенню до інших і оточуючого середовища, ціннісні характеристики, засновані на особистісному досвіді, цілі та ідеали, що мають позитивне або негативне значення» [20, с. 136]. На думку І. Андрійчук, Я-концепція виступає як відносно стабільна і усвідомлена система уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе [1]. О. Васильченко визначає Я-концепцію як поліфункціональну систему, яка може бути представлена як набір когнітивних репрезентацій самості, що формують дві підсистеми – соціальну і особистісну ідентичності [4]. Підкреслює соціальний аспект формування Я-концепції Р. Бернс. Одним із головних досягнень Р. Бернса в дослідженні Я-концепції є розробка структури Я-концепції індивіда, яку він розуміє як сукупність установок особистості, що спрямована на саму себе [3, с.334]. Аналіз визначень Я-концепції різними авторами дозволив зробити висновок, що більшість дослідників згодні в тому, що Я-концепція виступає як ядро особистості. Вона суб'єктивна, багатоаспектна, організована і структурована, відносно стійка і формується в процесі соціальної взаємодії.

На основі аналізу різних теоретико-методологічних підходів щодо розуміння Я-концепції і виділення її структурних компонентів, виокремлено наступні сутнісні аспекти соціального Я як складової Я-концепції:

1) соціальне Я пов'язане як із характером ситуації соціальної взаємодії, так і з соціальними ролями, які виконує індивід, щоб адаптивно реагувати на ці ситуації і отримувати позитивну оцінку з боку соціального оточення;

2) соціальне Я (в концепції Ч. Кулі – «дзеркальне Я») – це соціальний аспект уявлень людини про себе, що формується з різними «іншими» на основі оцінок та очікувань «іншого»;

3) соціальне Я представляє собою сукупність засвоєних суспільних цінностей і установок;

4) індивід виступаючи є представником багатьох соціальних груп, тому має стільки ж різних соціальних Я, скільки існує груп, що складаються з осіб, чия думка вона цінна;

5) соціальне Я виступає як модальність образу Я, самооцінки і поведінки індивіда через уявлення «дзеркального іншого» про нього – якості, ролі, статуси, цінності;

6) соціальне Я виступає як цілісна сукупність соціальних ідентифікацій (формується в процесі соціально-психологічній взаємодії з оточенням), котра сприяє успішній соціальній і психологічній адаптації в конкретному соціокультурному середовищі.

Таким чином, соціальне Я в структурі Я-концепції з одного боку, представлене як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, що виконує адаптивну та інтерпретативну функції в процесі соціальної взаємодії, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значимих інших соціального образу Я.

Я-концепція – достатньо стійке психологічне утворення, яке, однак, може постійно змінюватися. Дослідники виділяють механізми, які впливають на зміну і збереження Я-концепції, забезпечуючи її відносну стабільність.

І. Коном були виділені механізми формування Я-концепції в соціальному аспекті [9].

1. Дзеркальне відображення. Уявлення людини про саму себе формуються з реакцій на себе з боку значущого соціального оточення. Спочатку людина не володіє якою-небудь системою критеріїв оцінки самого себе, він засвоює ці оцінки від інших і формує на цій основі власну систему критеріїв і уявлень.

2. Соціальне порівняння. У міру формування власної системи критеріїв самооцінювання, людина починає все більше уваги приділяти порівнянню себе з іншими. Цей процес одержав назву соціального порівняння.

3. Самопрезентація і самоверифікація. Формуючи деякий образ власного Я, людина здійснює перевірку точності цього образу і адекватності уявлень про самого себе. Ця адекватність не може бути досягнута яким-небудь іншим шляхом окрім співвідношення з оцінками, здійснюваними іншими людьми.

4. Самоатрибуція. Відповідно до принципу самоатрибуції, в процесі формування уявлень про самого себе людина покладається на інформацію з трьох наступних джерел: 1) аналіз внутрішніх імпульсів; 2) спостереження за своєю поведінкою; 3) аналіз обставин, в яких ця поведінка реалізується.

5. Ієрархізація. До психологічних центральностей або ядру Я-концепції відносяться ті елементи, властивості, якості, соціальні ролі і т.п., які оцінюються як суб'єктивно значущі. Психологічні центральності індивідуалізуються і мають вікову специфіку.

6. Смыслова інтеграція. Перераховані принципи не функціонують окремо, вони пов'язані один з одним і домінування одного з них відповідним чином позначається на інших.

Механізми формування і розвитку соціального Я пов'язані із рефлексією. В рамках нашого дослідження досить продуктивним є позиція І. Семенова [16] і С. Степанова, на думку яких рефлексія здійснюється в чотирьох основних аспектах: комунікативному, кооперативному, особистісному та інтелектуальному. Перші два аспекти характерні для колективних форм діяльності і опосередкованих процесах спілкування і соціальної взаємодії, інші два – в індивідуальних формах мислення і свідомості. Так, наприклад, особистісний аспект рефлексії розуміється як процес переосмислення, тобто особистісна рефлексія розглядається як основний механізм формування і розвитку Я-концепції. Автори також виділяють ситуаційний, перспективний і ретроспективний види особистісної рефлексії. Перші два забезпечують формування Реального Я і Майбутнього Я. Ретроспективна особистісна рефлексія «полягає в ретроспективній схематизації значимих моментів вже здійсненого пошуку рішення і осмисленні пройденого шляху через вироблення ставлення до нього» [16, с.209-210].

Також в дослідженнях особистісного аспекту рефлексії в працях І. Семенова [16]

було встановлено, що особистісна рефлексія ініціюється при виникненні «проблемно-конфліктної ситуації», яка виражається в наявності суб'єктивного протиріччя між уявленнями або формами поведінки суб'єкта як особистості і реальними вимогами, що пред'являються конкретною ситуацією, що вказує на соціальний характер формування і розвитку Я-концепції.

До зовнішніх факторів розвитку соціального аспекту Я-концепції можна віднести соціальну взаємодію, вплив референтної групи або соціальної ситуації. Однак, щоб під впливом цих зовнішніх факторів здійснювався розвиток Я-концепції, необхідно, щоб вплив зовнішніх факторів був організований через рефлексивний діалог [6]. Основний принцип рефлексивного діалогу заснований на ідеї К. Роджерса про «загальну властивість двох свідомостей» [20]. Ідея полягає в тому, що коли людина «повертається до себе» після спроби поглянути на все очима «Іншого», знаходить свій світ вже більш повним і

Вперше уявлення про Я-концепцію як мінливу структуру прозвучало в працях Ч. Кулі [5]. Розробивши теорію «Дзеркального Я», яке формується у людини через інтеріоризацію думок оточуючих, Ч. Кулі не тільки визначив соціалізацію як основний фактор розвитку Я-концепції, алей зазначив, що Я-концепція знаходиться в постійному розвитку, відображаючи зміни в соціальному оточенні.

Соціалізація особистості – це процес; формування особистості в певних соціальних умовах, процес засвоєння людиною соціального досвіду, в ході якого людина перетворює соціальний досвід у власні цінності та орієнтації, вибірково вводить у свою систему поведінки ті норми і шаблони поведінки, які прийняті в суспільстві або групі. Норми поведінки, моралі, переконання людини визначаються тими константами, які прийняті в даному суспільстві. Звертаючись до питання про механізми формування субсфери «Я-соціального», дослідники вказують, що не тільки діяльність людини є невід'ємною умовою накопичення уявлень про себе, але насамперед спільна діяльність і спілкування з іншими людьми [15, с.263].

Серед основних механізмів соціалізації особистості А. Мудрик виділяє наступні [14]: 1) традиційний (стихийна соціалізація) механізм, тобто засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, які характерні для його родини і найближчого оточення; 2) інституційний механізм, який функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства і різними

організаціями, спеціально створеними для її соціалізації; 3) стилізований механізм, діючий в рамках певної субкультури – комплексу морально-психологічних рис і поведінкових проявів, типових для людей певного віку або певного професійного чи культурного прошарку, який в цілому створює стиль життя і мислення тієї чи іншої вікової, професійної або соціальної групи; 4) міжособистісний механізм, функціонуючий в процесі взаємодії людини з суб'єктивно значущими для нього особами.

К. Роджерс також наголошував на тому, що внутрішня структура Я формується через постійну взаємодію з соціальним оточенням, зокрема зі значимими іншими, тобто у процесі соціалізації, коли дитина стає окультурено сприймати середовище, розвиваються її когнітивні і перцептивні здібності, а Я-концепція все більшою мірою диференціюється і ускладнюється [20].

Більшість дослідників поділяють думку Ч.Кулі про те, що Я-концепція як структура формується в процесі соціалізації, однак є різні думки відносно визначення провідних факторів розвитку, етапів сензитивності і стійкості Я-концепції. Суттєвим механізмом формування і розвитку Я-концепції, особливо її соціального аспекту виступає механізм ідентифікації. Поняття ідентифікації виявляє той факт, що одним із найпростіших способів розуміння іншої людини, – зазначають М. Корнев і А. Коваленко, – є уподібнення себе до неї. Феномен ідентифікації належить до найзначніших і найяскравіших процесів людського спілкування [10]. Описаний З. Фрейдом, він інтенсивно вивчався в наступні десятиліття. У сучасній літературі це поняття має неоднозначне тлумачення. Так, А. Бандура вважає, що ідентифікація належить до процесу копіювання думок, почуттів або дій іншої людини, яка є моделлю. На переконання Д. Гертвіца, ідентифікація – це набуття чи засвоєння цінностей, ідеалів, ролей, моральних якостей іншої людини, особливо батьків [5]. Згідно з визначенням Р. Адаменка і Б. Дейгера, коли один суб'єкт ідентифікується з іншим, то він розглядає модель як значущого іншого, переживає до неї почуття симпатії, засвоює її норми і цінності, позитивно сприймає прямий контроль моделі над собою. М. Герберт розглядає ідентифікацію як процес, за допомогою якого один суб'єкт уподібнюється до іншого, переймаючи цінності, погляди, установки і життєвий досвід, а також специфічні форми його поведінки. Термін «ідентифікація Б.Паригін вживає для опису взаємного уподібнення людей [5]. В рамках символічного інтеракціонізму основи дослідження соціальної ідентичності

були закладені роботами Ч. Кулі і Дж. Міда. Дж. Мід розглядав ідентифікацію як результат соціальної взаємодії. Як інструмент ідентифікації індивіда з групою він вводить поняття «узагальнений інший» [12].

Головними функціями ідентифікації як механізму розвитку особистості і Я-концепції є: 1) формування самосвідомості; 2) формування соціально значущих особистісних якостей; 3) інтеріоризація норм, стереотипів, ролей, ціннісних орієнтацій, смислових установок, мотивів і через них регуляція поведінки. Таким чином, ідентифікація з погляду авторів різних концепцій особистості виступає як механізм освоєння соціального досвіду. Отже, більшість визначень поняття «ідентифікація» свідчать про те, що під ним здебільшого розуміють механізм міжособистісної регуляції поведінки індивідів у процесі спілкування і взаємодії, що сприяє формуванню соціального Я суб'єкта соціальної взаємодії. На рівні соціального Я як складової Я-концепції процес ідентифікації підпорядкований потребі в приналежності людини до спільноти, до визнання цієї спільноти. Я-образ на цьому рівні характеризується системою соціальних ідентичностей.

Так, Х. Тейджфел і Дж. Тернер визначили соціальну ідентичність як «ті аспекти «образу Я» людини, які виникають з соціальних категорій, до яких він відчуває свою приналежність» [13, с. 8-47]. Теорія соціальної ідентичності будується на наступних загальних положеннях: 1) люди прагнуть утримувати або підвищувати свою самооцінку, тобто прагнуть до позитивної Я-концепції; 2) соціальні групи або категорії і членство в них пов'язані з позитивним або негативним ціннісним смислом, тому соціальна ідентичність може бути позитивною або негативною, виходячи з оцінок тих груп, які беруть участь в створенні соціальної ідентичності людини; 3) оцінка своєї власної групи визначається при співвідношенні з іншими конкретними групами шляхом соціального порівняння значущих властивостей і характеристик. Таким чином, в своїй теорії автори підкреслюють, що соціальна ідентичність – це результат процесу соціальної категоризації, під яким розуміється фундаментальний когнітивний процес, який дозволяє нам організовувати інформацію про навколишній світ.

Н. Іванова привела схему категоризації Дж. Тернера, згідно якої: 1) суперорди-натний – вищий рівень визначення себе як частини широкої спільноти, що підпорядковує практично всі відомі групи [8, с. 21-22]; 2) проміжний (середній) – визначення себе в термінах групової приналежності, на-

приклад професійної; 3) субординатний, визначення себе в індивідуальних, особистісних якостях як унікального індивіда. Хоча цей рівень може розглядатися вже як особистісна ідентичність. Практично так само запропонувала аналізувати ідентичність індивіда Т. Баранова – з трьох точок зору: 1) місце у відносинах з іншими людьми (тут використовуються поняття соціальної структури і соціальних ролей); 2) якості, якими індивід наділяє себе (компетентність, привабливість, інтелект); 3) самооцінки (хороший – поганий і т.д.) [2, с. 235].

Таким чином, ідентифікація як процес формування і розвитку соціального Я спрямований на визначення соціального Я-образу через засвоєння соціальних ролей, соціальних статусів і соціальних норм, тобто формування соціальної ідентичності як складової соціального Я.

Процес розвитку або зміни Я-концепції обумовлений впливом декількох факторів, умов і механізмів формування і розвитку Я-концепції. Так, Р. Бернс [3], Р. Шавельсон, Дж. Хубнер і Дж. Сентон [11, с. 40-41] зазначають, що поруч з механізмами формування і розвитку Я-концепції, існує і ряд механізмів, які забезпечують внутрішню узгодженість, стабільність і несуперечність Я-концепції і соціального Я.

Питання про те, які структури і механізми забезпечують стабільність і несуперечність Я-концепції, хвилював багатьох дослідників. Вперше повноцінна система механізмів, що забезпечує стабільність уявлень про себе, була представлена А. Фрейд і складалася з шести захисних механізмів: відмовляння, придушення, проекції, раціоналізації, регресу і формування реакції [17]. Однак існують й інші підходи до вирішення питання про механізми, які забезпечують внутрішню узгодженість, стабільність і не протиріччя Я-концепції. Теоретичний аналіз дозволив визначити наступні стратегії підтримки Я-концепції, посилення самооцінки і збереження самоповаги, особливо в соціальному аспекті: 1) прокрастинація – створення перешкоди, яке пояснює причину успіху або поразки, яке проти належить існуючим уявленням про себе; 2) знецінення – розгляд нової інформації як нецінної, невірогідної або недостойної уваги; 3) зміна сприйняття подій, намірів або уявлень для збереження стабільності Я-концепції; 4) контрольоване соціальне порівняння – «встановлення стандартів і систем координат» [19, с.432] за рахунок вибору людини або групи в якості еталону чи міри вимірювання при оцінці своїх досягнень і здібностей; 5) цілеполагання – формулювання цілі активності. Розглядають цілі, орієнтовані

на результат і процес і вважають, що різні цілі призводять до різної поведінки; 6) самоконтроль – регуляція поведінки в залежності від ситуації.

П. Лінвіль [18] вважає, що ускладнення структури Я-концепції, являючись невід'ємним результатом соціалізації і отримання нового досвіду, може слугувати як фактор захисту загальної самооцінки, тому що більша кількість модальностей і аспектів, які представляють структуру Я-концепції, знижує вплив невдачі в одній з них на загальну самооцінку. Визначені вище стратегії підтримки Я-концепції і соціального Я дозволяють впорядкувати інформацію оточуючого середовища, спростити і стандартизувати її обробку, а також сприяти підвищенню самооцінки і рівня задоволеності собою, тобто забезпечувати стабільність і несуперечливість Я-концепції. Вплив соціального оточення на особистість пов'язаний з активізацією механізмів формування і розвитку Я-концепції і соціального Я як її складової, а також механізмів забезпечення внутрішньої узгодженості, стабільності і несуперечливості Я-концепції.

Висновки з проведеного дослідження.

З наведеного вище можна зробити наступні висновки. По-перше, соціальне Я в структурі Я-концепції з одного боку, представлене як система усвідомлюваних особистістю ідентифікацій, соціальних ролей, установок і цінностей, що виконує адаптивну та інтерпретативну функції в процесі соціальної взаємодії, а з іншого – це сукупність уявлень про себе, отриманих через досвід та інтерпретацію впливу оточуючого середовища, тобто оцінки значимих інших соціального образу Я. По-друге, серед зовнішніх механізмів формування і розвитку соціального Я можна визначити наступні: 1) соціалізація особистості як процес засвоєння соціального досвіду, соціальних ролей, установок і цінностей; 2) соціальна взаємодія і міжособистісне спілкування; 3) вплив референтної групи або соціальної ситуації. Внутрішніми механізмами є: 1) ідентифікація як процес ототожнення із значимим іншим і формування особистісної та соціальної ідентичності; 2) самоатрибуція; 3) рефлексія; 4) соціальне порівняння; 5) інтеріоризація.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / І.П. Андрійчук. – К., 2003. – 23 с.
2. Баранова Т.С. Психологическое исследование социальной идентичности личности / Т.С. Баранова // Со-

циальная идентификация личности. – Т. 2: Кн. 2 / отв. ред. В.А. Ядов. – М., 1994. – С. 235.

3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. Михаил Гнедовский, Марина Ковальчук ; общ. ред. В. Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.

4. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я-концепції» університетської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / О.М. Васильченко. – К., 2003. – 24 с.

5. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції. Навчальний посібник / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.

6. Давыдова Г.И. Эволюция «Образа Я» личности в рефлексивном диалоге / Г.И. Давыдова, И.Н. Семенов // Мир психологии. – 2009. – №4. – С. 149-159.

7. Жигайло Н.І. Проблема феномену та структури «Я-концепції» особистості в контексті поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників / Н.І. Жигайло, О.В. Шибрук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». – 2014. – Вип.26. – С. 70-74.

8. Иванова Н.Л. Проблема психологического анализа социальной идентичности / Н.Л. Иванова // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2006. – Т. 3. – № 4. – С. 21–22.

9. Кон И. С. Открытие «Я» / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 2008. – 264 с.

10. Корнев М.Н. Соціальна психологія / М.Н. Корнев, А.Б. Коваленко. – К.: КДУ ім. Тараса Шевченка, 1995. – 304 с.

11. Кузина М.В. Развитие Я-концепции студентов в процессе обучения иностранным языкам в вузе: дис. кандидата пед наук. / М.В. Кузина. – Рязань, 2015. – 266 с.

12. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость / Дж. Г. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В.И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 224 – 227.

13. Микляева А.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: Монография / А.В. Микляева, П.В. Румянцева. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – С. 8-47.

14. Мудрик А.В. Социализация человека: учебное пособие / А.В. Мудрик. – М.: Издат. центр «Академия», 2004. – 304 с.

15. Прокоф'єва О.О. Формування субсфери Я-соціальної у юнацькому віці засобами гештальт-терапії / О.О. Прокоф'єва, А.Г. Мартинюк // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – 2015. – Вип. 27. – С. 460-470.

16. Семенов И.Н. Рефлексивно-психологические аспекты развития и профессионального самоопределения личности / И.Н. Семенов, И.А. Савенкова // Мир психологии. – 2007. – №2. – С. 203-217.

17. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А.Фрейд. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 144 с.

18. Linville P.W. Self-complexity as a cognitive buffer against stress-related illness and depression / P.W. Linville // Journal of personality and social psychology. – 1987. – № 52. – P. 282-292.

19. Marsh H.W. Future directions in self-concept research / H.W. Marsh, J. Hattie // Handbook of Self-Concept: developmental, Social, and Clinical Considerations. – John Wiley & Sons, Inc., 1996. – P. 421-461.

20. Rogers C.R. Client-centered therapy, its current practice, implications, and theory / C.R. Rogers. – Boston: Houghton Mifflin, 1951. – 560 p.